

**СУЧАСНІ РЕЦЕПЦІЇ
СВІТОГЛЯДНО-ЦІННІСНИХ
ОРІЄНТИРІВ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ**

колективна монографія

(за загальною редакцією кандидата юридичних наук Д.С. Луніна)

Полтава

Мізіна О.І.

*кандидат філологічних наук, доцент,
Національний університет «Полтавська політехніка
імені Юрія Кондратюка», Полтава, Україна*

МУЗИКА – ДОМІНАНТА СВІТОСПРИЙНЯТТЯ УКРАЇНСЬКОГО ГЕНІЯ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРИ

3 грудня 2022 року все прогресивне людство відзначатиме 300-річчя від дня народження українського генія світової культури, мандрівного філософа-містика, учителя, поета, богослова, педагога, композитора та музиканта, який мав значний вплив на сучасників і подальші покоління своїми байками, піснями, філософськими творами, а також способом життя, через що його називали «українським Сократом» – Григорія Савича Сковороди.

Як зазначає І. Гриценко, процес пізнання феномену Григорія Сковороди, напевне, буде безкінечним, попри те, що про Г. Сковороду опубліковано вже понад 5 тисяч наукових праць, необхідність подальшого вивчення цього феномену української та світової культури цілком очевидна. Він заповів написати на своєму надгробку: «Світ ловив мене, але не спіймав», ніби передбачаючи свою посмертну долю. З наближенням ювілею видатного українського філософа, письменника, педагога і музиканта з особливою гостротою відчувається його «невловимість» [2, с. 67].

Григорій Сковорода проявив себе в різних галузях української культури. Автори досліджень його творчої спадщини М. Гусєв, І. Пільгук, М. Редько, В. Стадниченко, І. Срезневський та ін. зазначали, що в житті письменника важливе місце займала музика. Величезній ролі цього виду мистецтва на творчому шляху Григорія Сковороди присвячено чимало розвідок, зокрема І. Гриценко, І. Іваньо, О. Мельник-Гнатишин, М. Сидоренко, О. Сироїд, Т. Шевчук, О. Шреєр-Ткаченко та ін. У цьому році до 300-річчя від дня народження генія світової культури у Харкові вийшов навчально-методичний посібник «Сучасна музика на твори Г. С. Сковороди» О. Кузнецової [6], де розглядаються окремі питання сучасного музичного втілення творів літературної спадщини Г. Сковороди.

Як зазначає автор, кожному часу притаманна особливість виділяти імена людей, які увійшли в історію всесвітнього розвитку цивілізації, чия діяльність була помітним внеском у розвиток певних прошарків суспільства або цілих країн, науки, культури, мистецтва у світовому масштабі. Ці імена живуть у віках, і час від часу привертають до себе увагу людей іншого століття, що природно мають вже інші погляди на буття і надбання минулого. Серед таких імен є ім'я Григорія Савича Сковороди (1722–1794), творча спадщина якого цікавить діячів культури та мистецтва сьогодення. [6, с. 5–6]. Але повного уявлення про роль музичної філософії митця у слові й музиці досі не створено. Все це визначає актуальність теми

нашої розвідки.

Майбутній філософ-музикант народився на Полтавщині в козакому селі Чорнухи, колишнього Лубенського полку (нині Лохвицький район). Батьки належали до малоземельних селян-козаків. На майбутнього музиканта та культурного діяча незабутнє враження справили чудові рідні краєвиди, народні звичаї та традиції, пісні й думи лірників. Дитинство та юнацькі роки Г. Сковороди пройшли серед людей, які не знали кріпосного права, залишили глибокий слід в його свідомості та вплинули на формування волелюбного і незалежного характеру.

З дитинства Гриць ріс «чудним» хлопчиком, заглибленим у свої думки, до господарської роботи непридатним. Григорій співав свої мелодії, за розповідями друзів, прагнучи до усамітнення та споглядання світу. А імпровізуючи на сопілці, він вдосконалив інструмент та свою гру настільки, що міг передати на ній рулади співу птахів. У родині бідного козака Сави Сковороди співали українські пісні, виконували народні обряди та суворо дотримувалася церковних традицій. Пізніше філософ-музикант дасть образну та символічну назву рідному фольклору – «трьохсотлітня піч». Батьки прагнули дати синові освіту: спочатку хлопчика навчав сільський дяк, а згодом його віддали до сільської 4-річної дяківської школи в Чорнухах. За словами його найближчого друга та студента Михайла Ковалинського, «У Григорія вже на сьомому році від народження був примітний дар до музики. У церкву, на клірос, він йшов з величезним задоволенням і чудово там співав». У сільській школі, як тоді належало, вивчалися псалми, ірмоси (у візантійських гімнах строфа, яка з'єднує біблейську пісню з християнськими гімнами іншого віршування [5]), необхідно було знати вісьмиголосий спів та складати власну мелодію на слова псалма чи ірмоса або текст на задану мелодію. Одним словом, освіта того часу давала гарну музичну підготовку на основі церковних богослужінь.

Прекрасний голос маленького Григорія, хист до гри на народних інструментах, сильний потяг до знань, непересічні здібності до наук і великий інтерес до читання у 1738 р. (в деяких дослідженнях вказується 1734 р.) відкрили для хлопця двері одного з найкращих європейських навчальних закладів того часу – Києво-Могилянської академії, яка на той час перебувала на вершині свого розквіту і була єдиним вищим загальноосвітнім навчальним закладом Наддніпрянської України, але не поступалася своїм рівнем тогочасним європейським університетам. Академія мала багату бібліотеку, високоосвічених викладачів [1].

Юний спудей з першого ж дня привернув увагу диригента співочої каплиці і негайно приєднався до хору. Опанувавши такі музичні інструменти, як скрипка, орган, флейта траверсо (поперечна флейта, бароковий інструмент, старовинний родич сучасної флейти), майстерно граючи на лірі, гуслах, бандурі, він став незамінним у студентському оркестрі. Неймовірно допитливий, Григорій опанував принципи

поліфонічного хорового концерту, вивчав музику Іоана Дамаскіна (Іоан Дамаскін — знаменитий богослов і філософ, церковний письменник, шанований у більшості православних спільнот в усьому світі, християнський святий [4]), пізнавав закони композиції. Адже у Києво-Могилянській академії продовжували традиції видатних музикантів-просвітителів Феофана Прокоповича, Григорія Кониського, Лазаря Барановича, на той момент вже була відомою «Грамматика мусикійська» Миколи Дилецького, саме тут здобували освіти музичні генії України Максим Березовський, Артемій Ведель та інші майстри. Також відомо, що бурсак Сковорода знав багато різних пісень, і коли до Києва з Петербурга приїхав дехто Головня, Григорій познайомив його з новою на той час «київською нотацією».

Бурсаки, серед яких був і Сковорода, брали участь в усіх міських святах та урочистостях, зокрема з нагоди приїзду до Києва царських осіб. На їхню честь доводилося співати церковні служби та гімни, світські та народні пісні, вітальні канти та псалми. Музика супроводжувала також філософські диспути в Академії: перед початком хор співав гімн, оркестр грав марш, у перервах співаки виконували концерти та канти, оркестр — інструментальні п'єси. Завершувався диспут хоровим співом Максима Березовського «Достойно єсть».

Улюбленим заняттям бурсаків на той час були вистави шкільних та вертепних драм. Різні джерела стверджують, що одним із виконавців, а також автором музики до бурсацьких вистав був саме Григорій Сковорода. І називають приклади: канти «Пісня Різду Христову в злиднях Його», «Радуйся, вірних осяюча», кант-колядка «Ангели, знижуйтеся».

Своєю грою на інструментах хлопці (так називали студентів-бідняків) розважали міщан на київських майданах, заробляли собі на хліб насущний співом у хатах та на вулицях. Такий спосіб заробітку називали «міркованієм». За обіцяну копійку доводилося читати й всеношну молитву над покійним. Під час канікул бурсаки отримували «епетицію» (свідоцтво) на «іспрошеніє пособій» і розходилися Україною заробляти собі на зиму.

Володіння багатьма інструментами, чудовий голос, пізнання у царині музики визначили подальшу музичну долю Григорія Сковороди. Київського бурсака направили до петербурзької Придворної співочої капели, яка уважалася на той час одним з найкращих музичних колективів Європи. У різні часи там звучали також голоси видатних співвітчизників Сковороди — Марка Полторацького, Максима Березовського, Дмитра Бортнянського, Семена Гулака-Артемовського, Федора Якименка.

Успіхи 20-річного Григорія були такими значними, що він отримав звання придворного соліста хору з відповідним матеріальним забезпеченням. Капела та її соліст Сковорода перебували в центрі всіх музичних подій Петербурга: жоден бал, жодна урочистість не проходили без участі Придворного хору. Окрім церковних пісень та народно-побутової музики, виконувались західноєвропейські твори. Адже з 30-х

років XVIII століття у світських розвагах Російської імперії панувала мода на концерти та почало розвиватися оперне мистецтво. У перших оперних виставах – «Сила кохання та ненависті», «Олександр в Індії», «Селевк» («Seleuco») італійського оперного композитора Франческо Арайї – серед 50 хористів співав і Сковорода. А в Москві, на коронації Єлизавети у 1742 році, Григорій із придворною капелою брав участь у виконанні «Прологу» Якоба Штеліна та опери «Милосердя Тита» німецького композитора Гессе. З нагоди коронації Єлизавети відбулися урочистості, які супроводжувала Придворна капела, також й у Києві. Волелюбний Григорій Сковорода скористався нагодою і не повернувся до Петербурга, а залишився продовжувати навчання у Києво-Могилянській академії. Завдячуючи знанню багатьох іноземних мов та високій ерудиції його відібрали в 1750 році для супроводу царської місії в Угорщині. Але й тут виявилася волелюбна вдача Сковороди. Від покладених на нього обов'язків він відмовився і вирушив подорожувати містами та селами Угорщини, Австрії, Італії. Трирічні мандри значно збагатили його музичний досвід і насамперед його пісенну творчість: у той час у Західній Європі дуже популярною була вокальна лірика.

Повернувшись на Батьківщину, Григорій щедро ділився своїми музичними знаннями. Приватний сільський учитель, викладач Харківського колегіуму Сковорода представляв образ унікального на той час педагога: до учнів він приходив, тримаючи в руках не звичну вказівку чи різку, а сопілку та флейту. Під час уроків співу, імпровізуючи на своїх інструментах, він проводив заняття з хором у супроводі органу, займався зі шкільним оркестром, запрошував лірників та співав із ними українські пісні та свої канти. У Харкові він охоче бував на домашніх музичних святах, де співав та виконував соло на флейті.

Улюблений інструмент філософа-музики іноді служив йому охороною грамотою. Відомий факт, що Катерина II просила Сковороду через свого посланця Потьомкіна переїхати до Петербурга. Російський державний і військовий діяч згодом доповідав цариці про зустріч із філософом-мандрівником на Харківщині так: він сидів зі своєю флейтою біля дороги, а поряд паслася вівця. Вислухавши царську пропозицію, Сковорода відповів римованою відмовою: «Передайте матінці-цариці: мені моя сопілка і вівця дорожчі царського вінця», обравши долю мандрівного вчителя, філософа та народного співака.

Обравши долю мандрівного вчителя, філософа та народного співака, Григорій Савич, «переходячи з міста в місто, із села в село, завжди співав дорогою або витягав з-за паска свою улюбленицю флейту, награвав на ній свої сумні фантазії та симфонії». Співав народні пісні, а також духовні та світські канти та псалми, закладаючи тим самим історію української пісні-романсу.

На жаль, до нашого часу не знайдено зроблені рукою Сковороди записи мелодій. Деякі з них збереглися завдяки народним виконавцям, які

передавали їх із покоління в покоління. Його пісні співали українські рапсоди-бандуристи, лірники, мандрівні дяки, чумаки. Видозмінюючись згодом, його твори сприймалися як народні, названі як «сковородинські». Окрім цих декількох пісень (про них мова піде пізніше), збереглися також записані Миколою Лисенком від кобзаря Остапа Вересая «Сковородинська» пісня-псалом «Про правду і кривду» та пісня «Сонце і пташка», яку, за переказами, співав хор кріпаків князя Потьомкіна. Григорій Квітка-Основ'яненко стверджував, що радісний та урочистий наспів «Христос воскрес» та канон «Воскресіння день» також належать Григорію Сковороді.

На думку О. Кузнецової, можна припустити, що Г. Сковорода володів старовинною системою нотації, яку ще використовували за часи його перебування у співацькій капелі [6, с. 5], саме цим, напевно, пояснюється той факт, що він не записував свої мелодії. Хоча у Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського зберігається у рукописному варіанті музика на текст «Херувимській», автор якої вказаний під ім'ям «Грицька» з позначкою також як «8-голосна служба Грицькова». Дослідники переконані, що творець цієї величної та сердечної музики, близької до українських пісенних інтонацій, не хто інший, як сам Григорій Сковорода, вражаючись майстерним володінням, композиторською технікою, органічною єдністю народного багатоголосся та класичною поліфонією, сміливістю ладового та гармонійного мислення. В Історичному музеї у Москві зберігається рукописна збірка літературних творів Сковороди. На одній зі сторінок «Пісні Різдва Христового у злиднях Його» записані ноти мелодії, що дуже нагадує українські народні пісні та, як доводять музикознавці, також твори автора поетичного тексту.

Якось Григорій Сковорода зізнався: «Не можу зіграти в театрі світла ніякої ролі вміло, крім низької, простої, безтурботної, самотньої: я цю роль обрав, узяв і тому радий...» Так само для своїх пісень він обирав простоту та сердечність. Даруючи одну з них, Григорій Савич скромно зауважив: «Правда, пісня наша майже зовсім сільська і написана простонародною мовою, але я сміливо заявляю, що за всієї простонародності та простоти, вона щиро чиста і безпосередня». Ще образніше говорить про музику Сковороди його друг Михайло Ковалинський, про якого вже згадувалося раніше: «Вона сповнена гармонією простою, але величною, проникливою, чарівною, ніжною...».

Загальновідомо, що Григорій Сковорода увійшов в українську культуру не лише як музикант, філософ, селянський просвітник та педагог, а і як поет та літератор. Одноставної думки щодо мови творів Григорія Сковороди наразі немає. З одного боку, висувають припущення, що Сковорода писав літературною мовою, яка спиралася на староукраїнську книжну традицію кінця XVI – першої половини XVIII з орієнтацією на церковнослов'янську мову (передусім у філософській прозі). На думку Л. Гнатюк, мова переважної більшості філософських діалогів і трактатів

Сковорода – слов'яноруська (слов'яноукраїнська), поезій та байок – книжна українська (у ній менше церковнослов'янських елементів). Твори Сковорода за життя не друкувались, оскільки тодішня цензура знайшла їх «противними Святому Писанію та образливими для чернецтва» [10].

Дослідниками знайдена невелика кількість музичних творів на вірші Григорія Сковорода: сатирична пісня «Всякому городу нрав і права», ліричні канти «Стоїть явір над горою», «Ой ти, птичко жолтобоко», пісня-псалом «Гей, поля, поля зелені». А пісню «Ах пішли мої літа» було надруковано з нотами ще за життя Сковорода в «Богогласнику» 1790 року в Почаївській друкарні. Сатирична пісня «Всякому городу нрав і права» на слова Сковорода увійшов до опери «Наталка Полтавка» І. Котляревського на музику М. Лисенка, створеного у 1889 р. за мотивами віршів Г. Сковорода. Нині ця пісня входить до репертуару багатьох сучасних кобзарів-виконавців: Сергій Захарець, Тарас Компаніченко, Ніна Матвієнко, Олександр Тріус, Ярослав Крисько, Олександр Савчук, Юліан Китастих [1]. Дослідники творчості Г. Сковорода віддавна звернули увагу на музичну основу його творів. Загальновідомий факт, що ліричні вірші українського філософа-поета, які він сам окреслив як «пісні» у збірці «Сад божественних пісень», були покладені на музику й надовго увійшли до репертуару слобожанських кобзарів та лірників.

Дехто з композиторів писав музику на сквородинські тексти вже й у ХХ столітті. Зокрема український композитор, диригент, педагог, громадський діяч і продюсер, народний артист УРСР Іван Карабиць (1945–2002) створив Концерт «Сад божественних пісень...» за віршами Г. Сковорода для хору, солістів та симфонічного оркестру (1971). За словами дружини композитора Маріанни Копиці-Карабиць, це був його улюблений твір, сьогодні вважається, що це перший необарочний концерт в українській музиці, що проклав місток від Бортнянського та Березовського до сучасності.

Український композитор Леонід Грабовський, який у 1989 р. виїхав у США і зараз живе у Джерсі-сіті, у 1991 р. написав кантату на текст Григорія Сковорода для 4-голосного мішаного камерного хору а капела «Temperere Mortem» («Зневажати смерть»).

Наш колишній співвітчизник, композитор Петро Приступов-Варсава, що мешкає нині у Німеччині, лауреат Міжнародної літературно-мистецької премії імені Г. Сковорода (Київ, 2011), своїм головним призначенням вважає створення музики на вірші мандрівного філософа. У його циклі «Сад Божественних пісень» 30 віршованих текстів. Розпочавши роботу у 1974 р., автор за 34 роки написав музику до всіх текстів «Саду», але про нотні видання його творів відомостей немає.

Отже, видатний український філософ-містик, богослов, поет, педагог, можливо, і композитор літургійної музики, Григорій Савич Сковорода, мав значний вплив на сучасників і наступні покоління своїми байками, піснями, філософськими творами, а також способом життя, через що його

називали «Сократом». Сковорода трансливав свою філософію через слово та музику, а постійною супутницею його мандрів завжди була флейта... Усі мемуаристи відзначають, що Григорій Сковорода був чудовим співаком і композитором, майстерно грав на різних інструментах. Мандрівний філософ не залишив спеціальних музикознавчих праць, проте музика посідала значне місце у його житті та світоглядних уявленнях. Як відзначив М. Жулинський, «Сковорода був духовно споріднений з філософським материком світової цивілізації, який не лише ним одним був засвоєний» [3, с. 24].

Внесок Григорія Савича Сковороди у розвиток нашої нації, в українську культуру є по-справжньому неоціненним. Музичний світ Сковороди обіймав музику його землі, народу, історія якого тривала, за його ж відліком, три тисячоліття. Через розмаїття побутових жанрів, інтонацій та ритмів він сповідував і поширював свою філософію буття, вів діалог зі світом. Як говорив Д. Яворницький, піснями та грою на флейті, яка була супутницею усього його життя, мислитель-мандрівник «замовляв» душевні й сердечні рани недужих, самотніх, зневажених та убогих [12, с. 19].

Список використаних джерел

1. Біографія Г.С. Сковороди. Українська Вікіпедія. URL: <http://dnppb.gov.ua/ua/informatsiyno-bibliohrafichni-resursy/vydatni-pedahohy/> (дата звернення: 18.11.2022).
2. Гриценко І. В. Музика у житті та творчості Григорія Сковороди. Перспективні досягнення сучасних учених: освіта та виховання, фізичне виховання та спорт, філософія, література та лінгвістика, культура та мистецтво, юриспруденція: монографія / авт. кол. : Ю. П. Олексин, А. М. Кух, А. В. Макаренко та ін. Одеса : Купрієнко С. В., 2017. С. 117–126. URL: <http://eKhSUIR.kspu.edu/handle/123456789/4289> (дата звернення: 18.11.2022).
3. Жулинський М. Григорій Сковорода. Слово і доля: навч. посібн. Київ : А.С.К., 2002. С. 20–32.
4. Іоан Дамаскин. Українська Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 18.11.2022).
5. Ірмос. Українська Вікіпедія. URL: <https://www.google.com/search?> (дата звернення: 20.11.2022).
6. Кузнецова О. А. Сучасна музика на твори Г. С. Сковороди : навчально-методичний посібник для студентів педагогічних вишів / видання третє виправлене і перероблене. Харків : «НТМТ», 2022. 126 с.
7. Мельник-Гнатишин О. Філософія Григорія Сковороди і концепція музичного мислення українського музикознавства. Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії. 2009. Вип. 9. С. 143–153.
8. Сидоренко М. Пісенно-музична творчість Г. Сковороди переяславського періоду 1750 – 1759 років. Григорій Сковорода – джерело духовної величі та сучасності : матеріали Переяслав-Хмельницьких XIV Сковородинівських читань. Київ, 2009. Вип. II. С. 84–92.
9. Сироді О. Сковородіана кінця XVIII – початку XIX ст. в контексті досліджень духовної пісні усної традиції Григорія Сковороди – духовний орієнтир для сучасності: наукові матеріали XIII Сковородинівських читань. Київ, 2007. Кн. II. С. 212–218.

10. Сковорода Григорій Савич. Українська Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 20.11.2022).
11. Шевчук Т. Музичний код творчості Григорія Сковороди. Слово і Час. 2019. № 5. С. 24–35. URL: <https://il-journal.com/index.php/journal/article/view/774> (дата звернення: 20.11.2022).
12. Яворницький Д. І. Із української старовини : науково-художня книжка. Київ: Веселка, 2001. 176 с.